

A Linguistic–Exegetical Analysis of the Verse “Muḍārrah”: A Critique of the Pedagogical Interpretation and an Explanation of the Semantic Disjunction

Hojjatollah Dehghani¹

Received: 2025/05/10 • Revised: 2025/08/27 • Accepted: 2025/09/11 • Published online: 2025/10/01

Abstract

This study aims to reexamine Qur'an 2:233 (“*lā tuḍārr wālidatu biwāladihā...*”) by presenting the first integrated linguistic, exegetical, and jurisprudential analysis of the verse and by offering a fundamental critique of its pedagogical examination. It demonstrates that such a reading rests on a semantic rupture from the verse’s primary implications. Some contemporary jurisprudential works understand this clause as a prohibition against parental educational harm to the child, considering “neglecting upbringing” as the principal instance of *iḍrār*. The present research clarifies the invalidity of this attribution in five areas: 1. In the script form of “*lā tuḍārr*”, there is no graphical distinction between the active and passive voice. 2. The sentence is structurally declarative and does not indicate the enactment of a legal obligation. 3. The harm (*ḍarar*) in the verse pertains specifically to “the wage of suckling,” and extending it

¹. Graduate of *Fiqh of Education*, Research Institute for Jurisprudence of System, Qom, Iran.
hojjatollahdehghani@chmail.ir

* Dehghani, H. (2025). A Linguistic–exegetical Analysis of the Verse “Muḍārrah”: A Critique of the Pedagogical Interpretation and an Explanation of the Semantic Disjunction. *Studies of Qur'anic Sciences*, 7(3), pp. 154-184.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.72030.1379>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Research Institute, Qom, Iran

© 2025 "authors retain the copyright and full publishing rights"

to the realm of upbringing faces several issues, including morphological constraints, the inapplicability of *ḍarar* to purely negative acts, and the incompleteness of the evidence for expansion. 4. Although the statement is declarative, the legal addressee is the father. 5. The subject of the ruling **concerns the mother's demand for compensation for suckling.**

Accordingly, interpreting the verse within the framework of prohibition of financial harm aligns more closely with the context and semantic indications of the verse. This study employs a descriptive–**analytical method, utilizing an ijtihād**-based approach for deriving the legal ruling and conceptual analysis for examining the semantic implications of key terms. Based on the findings, the phrase (“*lā tuḍārru wālidatun biwaladihā...*”) in fact addresses the resolution of financial **conflicts between parents concerning the wage of suckling, not the child's care or upbringing.**

Keywords

muḍārrah, suckling (*riḍā'*), linguistic analysis, Qur'an 2:233, subject of the ruling, financial harm, family jurisprudence.

Extended Abstract

This study aims to reexamine verse 233 of Surah al-Baqarah (“*Lā tuḍārru wālidatun bi-waladihā ...*”) by presenting the first integrated linguistic, exegetical, and jurisprudential analysis of the verse. It offers a fundamental critique of the pedagogical examination of the verse and demonstrates that such an interpretation is based on a semantic rupture from the primary indications of the text. Verse 233 of Surah al-Baqarah is one of the key Qur'anic verses related to the discussion of infant suckling, and exegetes and jurists have offered diverse opinions regarding its meaning. In a number of contemporary jurisprudential works, the phrase “*Lā tuḍārru wālidatun bi-waladihā ...*” has been interpreted as a prohibition against harming the child, and the neglect of upbringing—whether doctrinal, moral, or behavioral—has been identified as its primary instance. According to this view, the verse is understood as prohibiting parents from causing pedagogical harm to the child. However, such an

examination requires serious reconsideration. A conceptual analysis of the term *muḍārrat* as a verbal noun of the *mufā'ala* form, and an examination of the ruling, its object, its addressee, and its subject, reveal a clear semantic mismatch between this interpretation and the linguistic and jurisprudential implications of the verse. Using an integrated methodological approach drawing from linguistics, Qur'anic exegesis, and jurisprudence, this study analyzes the semantic range of *muḍārrat*, alongside the syntactic structure and contextual features of the verse, to **demonstrate that the theory of “neglect of upbringing as the primary instance of harm” is inconsistent with the intended meaning of the verse.**

Accordingly, the article is structured around five thematic axes:

1. **Analyzing the particle “lā” (prohibitive or negating) and examining the structure of “lā tuḍārr”** in terms of its active or passive voice, as well as its transitivity;
2. Explaining the declarative nature of the sentence and its lack of indication of a binding legal ruling;
3. Analyzing the object of the ruling, establishing it as harm resulting from the violation of pre-established financial rights in the context of suckling—or as a **contextual governance of the “lā tuḍārr”** principle over primary proofs obligating the father to hand over the child and pay compensation—rather than anything related to the pedagogical welfare of the child;
4. Identifying the addressee of the ruling as the father;
5. **Clarifying the subject of the ruling as the mother’s financial claim** in return for the act of suckling, not matters related to the child.

The central research question is: Does the phrase “*Lā tuḍārru wālidatun bi-waladihā*” pertain solely to the financial relations between spouses concerning suckling payment, or does it also extend to the realm of child upbringing?

This study employs a descriptive-analytic method, while the analytical and inferential sections draw on the juristic method for extracting legal rulings and conceptual analysis for examining the semantics of key terms. The findings offer a new explanation of the common examination of the phrase “*Lā tuḍārru wālidatun bi-waladihā ...*” and highlight the need to

reinterpret Qur'anic social verses with an emphasis on linguistic and contextual analysis. Such an approach can prevent misguided pedagogical **interpretations and expectations that exceed the verse's intended scope.** By applying the four-part analytical model of legal rulings (ruling, object, addressee, subject), this research opens new horizons for a more precise **understanding of the Qur'an's social and pedagogical verses and** contributes to refining jurisprudential and judicial readings concerning suckling payment (*ujrat al-riḍā*). **Based on the study's findings, the** phrase "*Lā tuḍārru wālidatun bi-waladihā ...*" in fact refers to the resolution of financial disputes between parents regarding suckling compensation, not to the administration or upbringing of the child.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

التحليل اللساني-التفسيري لآية «مُضَاة»: نقد الصلة التربوية وبيان الانقطاع الدلالي

حجّت الله دهقاني^۱

تاريخ الإستلام: ۲۰۲۵/۰۵/۱۰ • تاريخ التعديل: ۲۰۲۵/۰۸/۲۷ • تاريخ القبول: ۲۰۲۵/۰۹/۱۱ • تاريخ الإصدار: ۲۰۲۵/۱۰/۰۱

الملخص

يهدف هذا البحث إلى إعادة قراءة الآية ۲۳۳ من سورة البقرة (لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا...) عبر تقديم تحليلٍ تركيبى يجمع بين المقاربة اللسانية والتفسيرية والفقهية، وينتقد القراءة التربوية التي أُسندت إليها، مبيّناً أنّ هذه القراءة تقوم على انقطاع دلالي عن المدلولات الأصلية للآية. فقد اعتبرت بعض الدراسات الفقهية المعاصرة هذا المقطع ناظراً إلى النهي عن الإضرار التربوي بالولد من قِبَل الوالدين، وعدّت «ترك التربية» المصادق الأبرز للإضرار. يُبيّن هذا البحثُ في خمسة محاورٍ عدم صحّة هذا الاستناد: أولاً: لا يظهر في بنية «لَا تُضَارَّ» في رسم المصحفِ فرقٌ بين صيغة المعلوم والمجهول. ثانياً: الجملة خبريّة في تركيبها، ولا ظهور لها في جعل حكمٍ تكليفي. ثالثاً: متعلّق الضّرر في الآية هو أجره الرضاع، وتوسيعه إلى مجال التربية يواجه إشكالاتٍ من قبيل البنية الصرفيّة، وعدم صدق الضّرر على الأفعال السلبية، وعدم تماميّة أدلّة التعدي. رابعاً: مع أنّ الجملة خبريّة، فإنّ المخاطب الحكويّ بها هو الأب. خامساً: موضوع الحكم هو مطالبه الأمّ

۱. خريج فقه التربية، مركز بحوث فقه النظام. قم، إيران.

hojjatollahdehghani@chmail.ir

* دهقاني، حجّت الله. (۱۴۰۴ هـ ش). التحليل اللساني - التفسيري لآية «مُضَاة»: نقد الصلة التربوية وبيان الانقطاع الدلالي. دراسات علوم القرآن، ۷(۳)، ص ۱۵۴-۱۸۴.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.72030.1379>

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية. قم، إيران.

© ۱۴۰۴ «حقوق التأليف وحقوق النشر الكاملة محفوظة للكتاب».

بأجرة الرضاع. وعليه، فإنّ تفسير الآية في إطار النهي عن الإضرار المالي يبدو أوفق بالسياق ومدلولاتها. وقد تمّ إتمام هذا البحث بمنهجٍ وصفي-تحليلي، واستُخدم في قسم التحليل والاستنباط المنهج الاجتهادي لاستخراج الحكم الشرعي، ومنهج التحليل المفهومي لتفكيك الدلالة في ألفاظها المفتاحية. وتُظهر النتائج أنّ العبارة (لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بِوَلَدِهَا...) ناظرةٌ إلى حلّ التعارضات المالية بين الوالدين في باب أجرة الرضاع، لا إلى إدارة الطفل أو تربيته.

الكلمات المفتاحية

المُضَارَّة، الرضاع، التحليل اللساني، آية ٢٣٣ من سورة البقرة، موضوع الحكم، الإضرار المالي، فقه الأسرة.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل زبان‌شناختی - تفسیری آیه «مُضَارَّة»: نقد پیوند تربیتی و تبیین گسست معناشناختی

حجت‌الله دهقانی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۵/۰۷ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۰ • تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹

چکیده

این پژوهش با هدف بازخوانی آیه ۲۳۳ سوره بقره (لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بِوَالِدِهَا...)، با ارائه نخستین تحلیل ترکیبی زبان‌شناختی، تفسیری و فقهی از این آیه، به نقد بنیادین خوانش تربیتی آن می‌پردازد و نشان می‌دهد چنین خوانشی بر گسستی معناشناختی از دلالت‌های اصلی آیه مبتنی است. برخی آثار فقهی معاصر، این فقره را ناظر به نهی از آسیب‌رسانی تربیتی والدین به فرزند دانسته و «ترک تربیت» را مصداق اصلی اضرار شمرده‌اند. این پژوهش در پنج محور، نادرستی این استناد را روشن می‌سازد: نخست، در ساختار «لَا تُضَارُّ» در رسم الخط، تفاوتی میان صیغه معلوم و مجهول نیست. دوم، جمله ساختاراً خبری است و ظهور در جعل حکم تکلیفی ندارد. سوم، متعلق ضرر در آیه، «اجرت رضاع» است و توسعه آن به حوزه تربیت، با اشکالاتی چون ساختار صرفی، عدم صدق ضرر بر افعال سلبی و ناتمام‌بودن ادله تعدی روبه‌روست. چهارم، با آنکه جمله خبری است، مخاطب حکمی آن پدر است.

۱. دانش آموخته فقه تربیت، پژوهشگاه فقه نظام. قم. ایران.

hojjatollahdehghani@chmail.ir

* دهقانی، حجت‌الله. (۱۴۰۴). تحلیل زبان‌شناختی-تفسیری آیه «مُضَارَّة»: نقد پیوند تربیتی و تبیین گسست معناشناختی. مطالعات علوم قرآن، ۷(۳)، صص ۱۵۴-۱۸۴.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.72030.1379>

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

© ۱۴۰۴ «حق تألیف و حقوق کامل انتشار برای نویسندگان محفوظ است»

پنجم، موضوع حکم، مطالبه اجرت مادر بابت رضاع است. بر این اساس، تفسیر آیه در چارچوب نهی از اضرار مالی، با سیاق و دلالت‌های آیه سازگاری بیشتری دارد. این پژوهش، به روش توصیفی - تحلیلی صورت گرفته، در بخش تحلیل و استنباط، از روش اجتهادی برای استخراج حکم شرعی و از روش تحلیل مفهومی برای واکاوی دلالتی واژگان کلیدی بهره گرفته است. بر پایه یافته‌های تحقیق، عبارت مذکور (لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بَوْلِدِهَا...) در واقع ناظر به حل تعارضات مالی میان والدین در زمینه اجرت رضاع است، نه به اداره یا تربیت کودک.

کلیدواژه‌ها

مضارّة، رضاع، تحلیل زبان‌شناختی، آیه ۲۳۳ سوره بقره، موضوع حکم، اضرار مالی، فقه خانواده.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

آیه ۲۳۳ سوره بقره از آیات محوری قرآن کریم در حوزه مباحث رضاع نوزاد است که مفسران و فقیهان در تفسیر آن، آرای متنوعی ارائه کرده‌اند. این بخش از آیه «لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بِوَالِدِهَا...»، در شماری از آثار فقهی معاصر (انصاری شیرازی و همکاران، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۳۰۱؛ اعرافی، ۱۳۹۵، ج ۲۴، ص ۶۰)، به مثابه نهی از اضرار به فرزند تفسیر شده، ترک تربیت در ابعاد اعتقادی، اخلاقی و رفتاری، مصداق اصلی آن دانسته شده است. در این تلقی، آیه ناظر به حرمت آسیب‌رسانی تربیتی والدین به کودک تلقی می‌شود. با این حال، چنین برداشتی نیازمند بازنگری جدی است؛ زیرا با تحلیل مفهومی واژه «مضارّة» با عنوان مصدر باب مفاعله و بررسی حکم، متعلق، مخاطب و موضوع آن، گسست معناشناختی آشکاری میان این تفسیر و دلالت‌های زبانی و فقهی آیه مشاهده می‌شود.

این پژوهش با رویکردی تلفیقی در حوزه‌های زبان‌شناسی، تفسیر و فقه، می‌کوشد با تحلیل دلالتی واژه «مضارّة» و بررسی ساختار نحوی و سیاقی آیه، نشان دهد نظریه «ترک تربیت با عنوان مصداق ضرر»، با مفاد آیه ناسازگار است. بر پایه یافته‌های تحقیق، عبارت «لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بِوَالِدِهَا...» در واقع ناظر به حل تعارضات مالی میان والدین در زمینه اجرت رضاع است، نه به اداره یا تربیت کودک.

بر همین اساس، مقاله در پنج محور محتوایی تنظیم شده است:

۱. تحلیل حرف «لا» (ناهیه یا نافییه) و بررسی ساختار «لَا تُضَارُّ» از حیث معلوم یا مجهول بودن و لازم یا متعدی بودن آن؛
۲. تبیین خبری بودن جمله و دلالت نکردن آن بر حکم تکلیفی؛
۳. تحلیل متعلق حکم و اثبات آن با عنوان اضرار ناشی از رعایت نشدن حقوق از پیش ثابت شده در زمینه رضاع، یا ناظر به حکومت قاعده «لَا تُضَارُّ» بر ادله اولیه الزام پدر به تحویل کودک و پرداخت اجرت؛ نه مرتبط با مصالح تربیتی کودک؛
۴. شناسایی مخاطب حکم در جایگاه پدر؛
۵. تبیین موضوع حکم با عنوان مطالبه مالی مادر در برابر عمل رضاع، نه موضوعات مرتبط با کودک.

پرسش اصلی پژوهش نیز این است: آیا عبارت «لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا» فقط ناظر به روابط مالی زوجین در مسئله رضاع است یا به عرصه تربیت کودک نیز تسری دارد؟ در راستای این پرسش، سؤالات فرعی زیر مطرح می‌شود:

۱. ساختار «لَا تُضَارَّ» از نظر نحوی و صرفی چگونه تفسیرپذیر است؟ آیا این ساختار بر نهی دلالت دارد یا صرفاً جمله‌ای خبری است؟

۲. متعلق حکم در این آیه چیست؟ آیا می‌توان آن را به امور تربیتی توسعه داد؟

۳. مخاطب حکم در عبارت مذکور چه کسی است و چگونه از ساختار جمله استخراج می‌شود؟

۴. موضوع حکم دقیقاً کدام است: فرزند یا مطالبه اجرت از سوی مادر؟

۵. آیا استناد به این فقره برای اثبات مسئولیت تربیتی والدین با دلالت‌های زبانی و فقهی آیه سازگار است یا خیر؟

در پیشینه پژوهش، جز دو اثر محدود، یکی موسوعه أحكام الأطفال (انصاری شیرازی و همکاران، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۳۰۱) و فقه تربیتی (اعرافی، ۱۳۹۵، ج ۲۴، ص ۶۰)، که هر دو بر شمول اطلاق لفظی آیه به تربیت جسمانی و عبادی معنوی تأکید کرده‌اند، پژوهشی نظام‌مند و تحلیلی در این زمینه انجام نشده است. این مقاله با هدف پر کردن این خلأ علمی، به تحلیل نوینی از آیه می‌پردازد.

از منظر نوآوری، پژوهش حاضر دارای چهار بُعد برجسته است:

۱. تحلیل ساختارمند ارکان چهارگانه حکم، متعلق، مخاطب و موضوع؛
۲. اثبات خبری بودن جمله و دلالت آن بر پیامد اضرار یا حکومت قاعده «لَا تُضَارَّ» بر ادله الزام‌آور پیشین؛

۳. اثبات اینکه متعلق حکم، ناظر به ضرر مالی است، نه تربیتی؛

۴. تحلیل مخاطب حکم، با وجود خبری بودن جمله، با عنوان پدر؛

۵. تبیین موضوع حکم به مثابه مطالبه اجرت از سوی مادر و بی‌ارتباط با مسائل تربیتی کودک.

روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی است و گردآوری داده‌ها با بهره‌گیری از منابع

لغوی، تفسیری، فقهی و روایی صورت گرفته است. در بخش تحلیل و استنباط، از روش اجتهادی برای استخراج حکم شرعی و از روش تحلیل مفهومی برای واکاوی دلالتی واژگان کلیدی بهره گرفته شده است.

اهمیت این پژوهش از چهار جهت قابل توجه است: نخست، از منظر نظری: این مقاله در بازخوانی انتقادی خوانش‌های تربیتی از آیه و تحدید دلالت آن به حوزه فقه الاحکام گام برمی‌دارد. دوم، از منظر روش‌شناختی: با بهره‌گیری از رویکرد تلفیقی زبان‌شناختی، تفسیری و فقهی، الگویی نوین برای تحلیل آیات اجتماعی قرآن ارائه می‌دهد. سوم، از منظر کاربردی: یافته‌های تحقیق می‌تواند از تفسیرهای ناصواب تربیتی در فقه خانواده و الزام‌های نادرست بر پایه‌ی چنین برداشت‌هایی پیشگیری کند. چهارم، از منظر حقوقی و فقه قضایی: با تکیه بر تبیین دقیق متعلق حکم، راه‌حلی متوازن برای حل تعارض مالی میان والدین در مسئله رضاع ارائه می‌دهد؛ به گونه‌ای که در صورتی که مطالبه مادر برای اجرت رضاع، متعارف و عرفی باشد، اجرت به او پرداخت گردد، و در مقابل، اگر خواسته او غیرمتعارف باشد، پدر ملزم به پرداخت آن نخواهد بود.

۱. تحلیل زبان‌شناختی عبارت «لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بَوْلِهَا»

در اینجا، مقصود از «تحلیل زبان‌شناختی» تبیین ابعاد نحوی و معنایی واژگان فخره بر پایه منابع معتبر لغت و نحو، با رویکردی دلالتی و بافت‌محور است. در این بخش، با تمرکز بر واژگان کلیدی عبارت مذکور، بویژه دو واژه «لَا» و «تُضَارُّ»، ابعاد معنایی و نحوی آنها در منابع معتبر زبان‌شناختی و نحوی بررسی و تحلیل می‌شود.

۱-۱. بررسی واژه «لَا»

در تحلیل نحوی واژه «لَا» در این عبارت، دو احتمال قابل بررسی است: نخست، «لَا» ناهیه: در این حالت، دو صورت ممکن است: «لَا تُضَارُّ» (به فتح راء) و «لَا تُضَارُّ» (به کسر راء)؛ دوم، «لَا» نافی: اگر «لَا» در این عبارت نافی باشد، شکل صحیح عبارت «لَا تُضَارُّ» (رفع حرف آخر) خواهد بود.

صاحب مفردات، در مورد ناهیه تنها به حالت فتحه اشاره کرده، درباره حالت کسره سخنی به میان نیاورده است. وی می‌نویسد: «فَإِذَا قُرِئَ بِالرَّفْعِ فَلَفْظُهُ خَبْرٌ وَمَعْنَاهُ أَمْرٌ، وَإِذَا فُتِحَ فَأَمْرٌ: چنانچه حرف آخر کلمه لَا تُضَارُّ به رفع قرائت شود، این کلمه در ظاهر خبر و از نظر معنا انشاء است و چنانچه حرف آخر کلمه لَا تُضَارُّ به فتح قرائت شود، این کلمه در ظاهر و از نظر معنا انشاء است» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۰۴)، در نسخه‌های قرآن موجود در اختیار ما، حرف آخر کلمه لَا تُضَارُّ به فتحه آمده است.

۱-۲. بررسی واژه «مُضَارَّة»

درباره واژه «مُضَارَّة» سه محور اصلی مطرح است: نخست معنای لغوی آن، سپس معلوم یا مجهول بودن، و در نهایت لازم یا متعدی بودن آن.

۱-۲-۱. معنای لغوی «مُضَارَّة» (ضرار)

در این بخش به تبیین معنای لغوی واژه «مُضَارَّة» (ضرار) پرداخته می‌شود. هر چند «مُضَارَّة» از باب مفاعله است، اما معنای آن همان معنای ثلاثی مجرد می‌باشد. در «لسان‌العرب» آمده است: فعل «ضَرَّ» هم به صورت متعدی به نفسه (ضَرَّهُ يَضُرُّهُ) و هم متعدی به حرف جر (ضَرَّ بِهِ وَ أَضَرَّ بِهِ) به کار رفته است. همچنین تصریح شده باب مفاعله «ضَرَّ»، «ضَارَّهُ» و «مُضَارَّة» است و همه اینها (چه باب افعال و چه باب مفاعله) به معنای ثلاثی مجرد دلالت دارند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۴۸۲؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۴۲۹). برخی از اهل لغت نیز تأکید کرده‌اند باب مفاعله دلالت بر مشارکت ندارد، بلکه مفهوم آن استمرار و تداوم است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۷، ص ۲۸).

در قرآن کریم نیز مشتقات کلمه «مُضَارَّة» به معنای ثلاثی مجرد آمده است (ر.ک: بقره، ۱۰۲ و ۲۸۲؛ طلاق، ۶؛ مجادله، ۱۰)؛ همچنین در منابع روایی، مشتقات کلمه «مُضَارَّة» در معنای ثلاثی مجرد به کار رفته است (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۴۵؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۲۳۸؛ حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۳۹؛ حسن بن علی، ۱۴۰۹ق، ص ۶۵۲؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۸۵).

بنابراین «مُضَارَّة» به معنای «ضرر» است، و ضرر، نقصانی است که بر چیزی وارد می‌شود (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۷، ص ۶).

۲-۱-۲. بررسی معلوم یا مجهول بودن کلمه «لَا تُضَارُّ»

در پنج صیغه خاص از افعال (صیغه‌های ۱، ۴، ۷، ۱۳ و ۱۴)، ادغام در تلفظ میان حروف جایز است. در صورت وقوع ادغام، حرف دوم باید دارای حرکت باشد که این حرکت می‌تواند فتحه یا کسره باشد. با این حال، در مواردی که عین‌الفعل دارای ضمه است، ضمه نیز در شمار حرکات مجاز در صورت ادغام پذیرفته می‌شود (جزایری و عزیزاده، ۱۳۹۸، ص ۸۸). بنابراین در افعالی که عین‌الفعل آنها مضموم است، سه وجه برای ادغام قابل فرض است، و در دیگر افعال، دو وجه محتمل خواهد بود.

در عبارت مورد بحث، چنانچه فعل معلوم باشد، عین‌الفعل آن مکسور، و اگر مجهول باشد، مفتوح خواهد بود؛ از این رو در هر دو حالت (معلوم و مجهول)، دو وجه مجاز برای ادغام وجود خواهد داشت. بر این اساس، در صورت معلوم بودن فعل یا مجهول بودن آن، دو صورت متصور است: «لَا تُضَارُّ» (به فتح راء) و «لَا تُضَارُّ» (به کسر راء). بدین ترتیب روشن می‌شود مشابهت ظاهری میان این صیغه‌ها تنها در فرض وقوع ادغام معنا می‌یابد؛ چنان که در آیه مورد بحث نیز قرائت مشهور مبتنی بر ادغام است. اما در صورتی که ادغام انجام نپذیرد، تفاوت میان صیغه معلوم و مجهول به وضوح نمایان می‌شود؛ به گونه‌ای که در حالت معلوم، صورت صحیح «لَا يُضَارُّ» و در حالت مجهول، «لَا يُضَارُّ» خواهد بود.

۳-۲-۱. لازم یا متعدی بودن «مُضَارَّة»

یکی از مباحث لازم در تحلیل دلالت آیه، بررسی لازم یا متعدی بودن «مُضَارَّة» است. در منابع لغوی آمده است: این فعل به هر دو صورت - متعدی به نفسه و متعدی با حرف جر (باء) - به کار رفته است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۴۸۲؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۴۲۹). در قرآن نیز این ماده به صورت متعدی به کار رفته است؛ جز در آیه‌های ۱۰۲

و ۲۳۳ سوره بقره که با حرف «باء» به کار رفته است (وَمَا هُمْ بِبِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ؛ لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بَوْلِكَهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ). باید توجه داشت در اینجا، حرف «من» در آیه ۱۰۲ سوره بقره زائده است؛ زیرا در کلام منفی قرار گرفته است.

کسانی که از آیه خوانشی تربیتی داده‌اند، با استناد به متعدی بودن ساختار «لَا تُضَارُّ»، آن را نهی از اضرار به فرزند دانسته‌اند؛ اما این استدلال از جهت رسم الخط مخدوش است؛ زیرا صیغه «تُضَارُّ» از باب مفاعله است و با ادغام، تفاوت میان معلوم و مجهول آن در نوشتار از میان می‌رود. حتی در فرض معلوم بودن، مفسرانی چون فخر رازی، طبرسی، علامه طباطبایی و دیگران، مفعول را والدین دانسته‌اند نه فرزند. به نظر ایشان، آیه نهی از اضرار متقابل والدین به واسطه فرزند است؛ یعنی نه پدر مجاز است با جدا کردن کودک، به مادر ضرر بزند و نه مادر می‌تواند با واگذاری کودک، پدر را متضرر کند. برخی مفسران نیز این تفسیر را دیدگاه جمهور دانسته‌اند (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۱۲۹؛ طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۲، ص ۲۴۰؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۴۶۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۱۴۴؛ شبانی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۳۰۶؛ قرطبی، ۱۳۶۴ق، ج ۳، ص ۱۶۷).

۳-۱. بررسی باء در «بولده»

در تبیین دلالت حرف «باء» در ترکیب «بولده» در آیه شریفه «لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بَوْلِكَهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ»، دو احتمال نحوی قابل طرح است: نخست، «باء» به معنای «الصاق»: اصلی‌ترین معنای حرف «باء» در زبان عربی، «الصاق» است؛ بدین معنا که فاعل، فعل را به واسطه «باء» به چیز یا شخص دیگری وصل می‌کند. برای مثال، در عبارت «أَمْسَكْتُ بِرِيدٍ»، فاعل که «أنا» است، فعل «أَمْسَكْتُ» را به «رید» متصل می‌کند یا در عبارت «يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ»، مؤمنان فعل ایمان آوردن را به خداوند متصل می‌نمایند.

بر این اساس، معنای آیه «لَا تُضَارُّ وَالِدَهُ بَوْلِكَهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ» چنین خواهد بود: والدین ضرر را به فرزند وارد نمی‌کنند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۸۰). این معنا با احتمال مفعول بودن «بولده» همخوانی دارد.

دوم، «باء» به معنای «سببیت»: برخی «باء» را به معنای «سببیت» دانسته‌اند (زمخشری،

۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۸۰؛ فاضل مقداد، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۲۳۳؛ بر این معنا، آیه «لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بَوْلِدِهَا» بدین مفهوم است: «والدین به سبب فرزند به یکدیگر ضرر نمی‌زنند». این معنا با احتمال مجهول بودن فعل سازگار است یا با فرضی که مفعول در جمله محذوف باشد؛ مثلاً «مادر به پدر به سبب فرزند ضرر نزنند نیز پدر به مادر به سبب فرزند».

۲. تحلیل دلالتی تفسیری، فقهی و تربیتی عبارت «لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بَوْلِدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بَوْلِدِهَا»

پس از تحلیل زبانی، اکنون دلالت‌های تفسیری، فقهی و تربیتی این فقره بررسی می‌شود. این تحلیل در چهار محور اصلی سامان می‌یابد:

۲-۱. بررسی انشائی یا اخباری بودن عبارت «لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بَوْلِدِهَا»

مسئله اصلی در این بخش، آن است که آیا این جمله خبریه در مقام انشاء است یا صرفاً خبر؟ سه احتمال در این زمینه مطرح شده است: نخست، جمله در مقام انشاء و دال بر حرمت است. در تأیید این احتمال دو دلیل آمده است: الف) نکته نحوی صرفی: در مصحف رایج، «تُضَارَّ» با فتح راء ضبط شده و بر این اساس، آن را ناظر به «لای ناهیه دانسته‌اند. با این حال، این استدلال با توجه به اختلاف قرائت، فاقد اعتبار قطعی است؛ چراکه گروهی از قاریان مانند ابن کثیر، اهل بصره و قتیبه، قرائت به ضم را اختیار کرده‌اند و تنها برخی، از جمله نافع و عاصم، قرائت به فتح را پذیرفته‌اند (طوسی، بی تا، ج ۲، ص ۲۵۵). بنابراین استناد به قرائت مشهور، برای اثبات دلالت نهی، از حیث استنباط حکم شرعی کافی نیست؛ زیرا اختلاف قرائت، مانع از حجیت انحصاری یک قرائت در مقام تشریح است.

ب) تحلیل اصولی: حتی با فرض «لای ناهیه و قرائت به ضم، جمله در ظاهر خبری است، اما در مقام انشاء قرار دارد و دلالت آن بر نهی مؤکد است؛ چنان‌که در اصول فقه تصریح شده و امثال آخوند خراسانی نیز بر آن تأکید دارند (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ص ۷۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۴۶۲).

در بررسی انشائی بودن «لَا تُضَارَّ» و بر اساس شواهد فقهی، حرمت اضرار مادر به پدر به دلیل مطالبه اجرت غیرمتمعارف مطرح نمی‌شود؛ زیرا مادر با طلب اجرتی فراتر از حق الرضاع، صرفاً حق الرضاع خود را ساقط می‌کند (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۳۳۵). بنابراین نهی مندرج در آیه در حرمت ظهور ندارد و حکم آن بیشتر شبیه گزاره‌ای خبری است. دوم، آن عبارت آیه یا ناظر به بیان اضرار ناشی از ترک رعایت حقوق است یا حاکی از حاکمیت قاعده «لَا تُضَارَّ» بر ادله الزام‌آور پیشین.

نظریه برگزیده این است که مسئله از دو حالت خارج نیست: یا فارغ از آیه شریفه، دلیلی بر حق الرضاع مادر و تکلیف پدر به اعطای فرزند به مادر و پرداخت اجرت‌المثل در فرض درخواست مادر وجود دارد یا چنین دلیلی وجود ندارد. در صورتی که چنین دلیلی وجود نداشته باشد، در آغاز آیه دو حق تثبیت شده است: حق اول برای مادر است که شیردادن به فرزند در مقابل دریافت اجرت‌المثل است و حق دوم برای پدر است که بیش از اجرت‌المثل بر او تحمیل نشود و بتواند فرزند را از مادر گرفته، به دایه دیگری که با دستمزد کمتر رضایت دارد، بسپارد. بنابراین «لَا تُضَارَّ» دلالت دارد: مخالفت با هر یک از این دو حکم، نوعی اضرار به مادر یا پدر خواهد بود؛ زیرا اگر مادر حق شیردادن به فرزند خود را نداشته باشد یا این حق برای او ثابت باشد، اما بدون دریافت هزینه، به ضرر او وارد خواهد شد. همچنین اگر پدر نتواند فرزند را به دایه‌ای که با اجرت کمتر حاضر به شیردادن است بسپارد، به ضرر او وارد خواهد شد. از آنجا که آیه در مقام تشریح همین دو حق است، نه اینکه از قبل آنها را مفروغ‌عنه بداند، به‌ناچار ظاهر آن این است که ثبوت این دو حق بر پایه نفی ضرر از مادر و پدر است (هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۳۵۳).

در نقد احتمال اول، چنین گفته می‌شود: پدر در مسئله رضاع فرزند، صاحب حق نیست، بلکه دارای تکلیف است؛ و جواز شرعی او در سپردن فرزند به مرضعه‌ای دیگر، به معنای وجود «حق» به مفهوم اصلاحی آن نیست، بلکه صرفاً بیانگر اباحه شرعی است. حالت دیگر این است که آیه نه در مقام جعل حق برای مادر و نه در مقام ایجاد تکلیف برای پدر مبنی بر اعطای فرزند به وی است؛ چراکه این موارد از طریق ادله

دیگر ثابت شده‌اند. در این صورت، آیه «لَا تُضَارَّ» حاکم بر ادله اثبات‌کننده حق الرضاع مادر و تکلیف پدر به اعطای فرزند خواهد بود؛ با توضیح: شارع برای مادر حق رضاع قرار داده است و در صورت مطالبه این حق، اولویت با اوست. از آنجا که ماهیت حق، امتیازی است، مادر در پذیرش امر رضاع مختار بوده، الزامی برعهده وی نیست. بنابراین حکم تکلیفی متوجه پدر است که باید فرزند را برای رضاع در اختیار مادر قرار دهد؛ این حکم اطلاق دارد؛ خواه پدر در برابر آن اجرتی بپردازد یا خیر.

آیه «لَا تُضَارَّ» این تکلیف را مقید می‌کند: پدر نباید با الزام مادر به رضاع رایگان، یا محروم کردن او از حق انتخاب، به وی ضرر وارد کند. از سوی دیگر، ادله اولیه به پدر حکم می‌کنند که وی مکلف است فرزندش را برای رضاع به مادر بسپارد؛ خواه مادر اجرت غیرمتعارف مطالبه کند یا نکند. آیه «لَا تُضَارَّ» بیان می‌دارد: اگر مادر اجرتی فراتر از میزان متعارف مطالبه کند، دلیلی بر الزام پدر به تحمّل این ضرر وجود ندارد. در این فرض، پدر می‌تواند مرضعه دیگری را انتخاب کند.

دلیل بر حاکمیت قاعده «لَا تُضَارَّ» بر ادله اولیه، آن است که در فرض مطالبه اجرت زاید به دست مادر، دلیلی بر حرمت چنین درخواستی وجود ندارد؛ زیرا مادر با مطالبه اجرت غیرمتعارف، صرفاً حق الرضاع خود را ساقط می‌کند. بنابراین نهی موجود در آیه، در حرمت ظهور ندارد و در حکم گزاره‌ای اخباری است که در مقام نفی هرگونه الزام همراه با ضرر به احکام ناشی از ادله اولیه عمل می‌کند؛ نظیر عملکرد ادله‌ای مانند «لَا حَرَجَ» و امثال آن.

۲-۲. متعلّق حکم (مُضَارَّة)

در این بخش، «مُضَارَّة» با عنوان متعلّق حکم شرعی آیه، محور اصلی بحث قرار دارد. نکته کلیدی این است که «مُضَارَّة» (بدون توجه به تحلیل‌های صرفاً لغوی) در بیان کدام جنبه از زندگی خانوادگی استفاده می‌شود؛ به عبارت دیگر سؤال مهم این است که آیا متعلّق «مُضَارَّة» فقط محدود به مسئله رضاع کودک است یا دامنه آن گسترده‌تر بوده، شامل سایر ابعاد مرتبط با کودک، مانند تربیت نیز می‌شود؟ یا شاید لازم است

فرض دیگری در نظر گرفت که مجموعه‌ای هم‌تراز از این حوزه‌ها را در برگیرد.

در آیه مورد نظر، تنها فعل «لَا تُضَارَّ» آمده و عبارات مشخصی مانند «امور فرزند» یا «رضاع فرزند» به صراحت ذکر نشده‌اند. بنابراین پرسش اصلی این است که مفهوم «عدم مُضَارَّة» باید در کدام حوزه تحقق یابد؟ در این زمینه، سه دیدگاه قابل طرح و بررسی است:

۱-۲-۲. اختصاص «مُضَارَّة» به «رضاع»

بر اساس این دیدگاه، متعلق محذوف فعل «مُضَارَّة» منحصر به مسئله «رضاع» فرزند است. مشهورترین نظر در این زمینه، ارتباط مستقیم این مفهوم با مسائل رضاع فرزند و اجرت آن است. بسیاری از مفسران بر این باورند که واژه «تُضَارَّ» بیانگر این است که والدین نباید از پرداخت اجرت رضاع متضرر شوند و در عین حال کودک نیز نباید به دلیل عدم شیردهی دچار آسیب گردد. یکی از مهمترین دلایل تأیید این برداشت، توجه به سیاق آیه است. این بخش در میان دو عبارت صریح درباره رضاع قرار گرفته است: ابتدا «وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ» که به مدت شیردهی اشاره دارد و سپس «فَإِنْ أَرَادَا فِضَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا» که درباره از شیر گرفتن کودک سخن می‌گوید. این چنین متنی به وضوح نشان می‌دهد محور اصلی بحث، مسائل مربوط به شیردهی است. بنابراین عبارت «لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَالِدِهِ» نیز طبیعتاً باید در همین چارچوب تفسیر شود و ارتباط مستقیمی با سایر مسائل تربیتی یا حقوقی کودک ندارد. بسیاری از مفسران این تفسیر سیاق محور را تأیید کرده‌اند. بر این اساس، هیچ یک از تفاسیر، اعم از روایی و غیرروایی، چه از مفسران شیعه و چه از اهل سنت، دلالتی بر اطلاق آیه بر تمام شئون کودک ارائه نکرده‌اند. در تفاسیر روایی شیعه، چنین توسعه‌ای مشاهده نمی‌شود (قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۳۵۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۶۱)؛ همچنین در تفاسیر روایی اهل سنت، هیچ نشانه‌ای از تعمیم دلالت آیه به تمام مصالح کودک، مانند تعلیم، تربیت یا حضانت وجود ندارد (طبری، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۲۱۵). در تفاسیر غیرروایی شیعه نیز مطلب

همین گونه است؛ یعنی هیچ نشانه‌ای از تعمیم دلالت آیه به تمام مصالح کودک، مانند تعلیم، تربیت یا حضانت وجود ندارد (طوسی، بی تا، ج ۲، ص ۲۵۸؛ طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۵۸۷؛ طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۲، ص ۲۴۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۸۸). در تفاسیر اهل سنت نیز از چنین توسعه مفهومی‌ای اثری دیده نمی‌شود (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۴۶۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۱۴۴؛ شبینی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۳۰۶؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۱۶۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۵۴۰). باید گفت حتی در فرض عدم قطعیت به قرینیت سیاقی، احتمال عقلایی وجود قرینه برای محدودسازی اطلاق کفایت می‌کند. در این شرایط، دلالت آیه را باید به حد یقینی (موضوع رضاع) تقلیل داد. به بیان دقیق‌تر: صرف وجود احتمال معقول قرینیت می‌تواند مانع از بسط اطلاق گردد. در این آیه، قرارگیری عبارت «لَا تُضَارُّ» میان دو جمله‌ای که به رضاع اشاره دارند (صدر و ذیل آیه)، این احتمال عقلایی را تقویت می‌کند. مطابق اصول استنباط، هرگاه عبارت مطلق میان دو جمله مقید قرار گیرد، حتی اگر قرینیت به صورت قطعی احراز نشود، همین احتمال عقلایی برای تقیید کافی است. با توجه به پیوند صدر و ذیل آیه با رضاع، احتمال قرینیت (هرچند غیرقطعی) مانع از تعمیم «لا تُضَارُّ» به حوزه‌های دیگر (مانند تربیت) می‌شود. بنابراین حکم آیه منحصر به رضاع باقی می‌ماند؛ چراکه این تنها موردی است که یقیناً تحت شمول آیه قرار دارد.

نقد و بررسی دیدگاه نخست

در ارزیابی این دیدگاه، باید به تمایز اساسی «رضاع» با عنوان عمل فیزیکی شیردهی و «اجرت رضاع» با عنوان تبعات مالی آن توجه ویژه داشت. شواهد نشان می‌دهند محور اصلی آیه نه صرفاً عمل شیردهی، بلکه شیوه تعامل و توافق والدین درباره هزینه‌های مرتبط با این فرایند است.

۲-۲-۲. شمول «لَا تُضَارُّ» به تمامی شئون فرزند

برخی محققان معاصر، دلالت آیه شریفه را فراتر از صرف مسئله رضاع دانسته‌اند و بر این باورند که حکم «لَا تُضَارُّ» ترک تربیت فرزند را نیز در بر می‌گیرد. این دیدگاه را

می‌توان در قالب یک تحلیل سه‌سطحی تبیین کرد: نخست: عبارت «لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بَوْلِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بَوْلُهُ» نهی از وارد کردن ضرر از سوی والدین به فرزند را بیان می‌کند (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۵۸۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۸۸). دوم: واژه «مُضَارَّة» از شمولی عام برخوردار است و تمامی اشکال اضرار والدین به فرزند را در برمی‌گیرد. این اضرار می‌تواند شامل ترک وظایف تربیتی، آموزشی و مراقبتی، یا آسیب‌های جسمی، روانی و عاطفی باشد که آثار زیان‌بار مستقیم یا غیرمستقیم بر کودک بر جای می‌گذارد (انصاری شیرازی و همکاران، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۳۰۱). سوم: سیاق در قرآن، دلیل قطعی محسوب نمی‌شود و حتی در مواردی که سیاق از حجیت برخوردار باشد، این اعتبار ناظر به مواردی است که جمله مورد نظر تابع ساختاری و معنایی جملات پیشین بوده، در مقام تبیین یا نتیجه‌گیری از مقدمات پیشین بیان شده باشد. در آیه محل بحث نیز، با وجود آنکه صدر آیه به موضوع رضاع اشاره دارد (وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَمِّمَ الرِّضَاعَةَ)، ادامه آیه، شامل جملاتی است که دلالتی فراتر از موضوع رضاع دارند؛ از جمله: «وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» و «لَا تُكَلِّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا» که مفاد آنها قابل انطباق بر سایر ابعاد زندگی خانوادگی است.

حتی در فرضی که حجیت سیاق پذیرفته شود و دلالت آیه به موضوع رضاع محدود گردد، همچنان می‌توان با استناد به اصول فقهی نظیر الغای خصوصیت، تنقیح مناط و قیاس اولویت، دامنه دلالت آیه را به سایر حوزه‌های مرتبط با حقوق کودک توسعه داد و آن را صرفاً ناظر به رضاع ندانست.

نقد و بررسی دیدگاه دوم

در تحلیل دلالت آیه شریفه «لَا تُضَارَّ» بر شمول آن به تمامی شئون فرزند - از جمله امور تربیتی - می‌توان دست کم پنج اشکال اساسی را مطرح کرد:

اشکال اول: ابهام در ساختار صرفی جمله: استدلال به دلالت آیه بر لزوم تربیت فرزند مبتنی بر آن است که جمله «لَا تُضَارَّ» به صورت معلوم قرائت شود؛ یعنی والدین به فرزند خود ضرر نرسانند؛ حال آنکه محتمل است جمله مزبور به صورت مجهول باشد؛

به گونه‌ای که معنای آن، نهی از وقوع ضرر به والدین است؛ حتی در فرض قرائت معلوم، سه قرینه وجود دارد که دلالت می‌کند مفعول جمله «لَا تُضَارَّ» نه «بولدۀ»، بلکه خود والدین هستند؛ بدین معنا که والدین نباید به خود ضرر برسانند.

قرینه اول: تفسیر لغویان و تمرکز بر زوجین

یکی از قراین مهم، نحوه تفسیر لغویان و شارحان زبان عربی از ساختار «لَا تُضَارَّ» است. اغلب آنان، آیه را ناظر به روابط میان زوجین دانسته‌اند، نه روابط میان والدین و فرزند. برای نمونه، ابن منظور در لسان العرب می‌نویسد: «و كذلك قوله: «لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا»؛ يجوز أن يكون لَا تُضَارُّ عَلَى تفاعل، و هو أن يَنْزِعَ الزَّوْجُ وَلَدَهَا مِنْهَا فَيُدْفِعَهُ إِلَى مُرْضِعَةٍ أُخْرَى، و يجوز أن يكون قوله لَا تُضَارُّ مَعْنَاهُ: لَا تُضَارُّرِ الْأُمُّ الْأَبَّ فَلَا تَرْضِعُهُ» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۴۸۲). بر اساس این نقل، چه فعل «تُضَارَّ» معلوم قرائت شود و چه مجهول، موضوع آیه ناظر به روابط زوج و زوجه است و به هیچ وجه ناظر به اضرار وارد بر خود فرزند نیست. در واقع، «ولد» در اینجا صرفاً ابزاری برای تحقق اضرار به طرف مقابل (همسر) تلقی شده است. همین معنا را لغویان دیگر نیز تأیید کرده‌اند؛ از جمله طریحی و مدنی شیرازی (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۳۷۱؛ مدنی شیرازی، ۱۳۸۴، ج ۸، ص ۲۸۶).

بنابراین، مقصود از فعل «تُضَارَّ» - صرف نظر از وجه نحوی آن - تنظیم روابط مالی و برخی مسئولیت‌های قانونی میان والدین است، نه شمول حکم به تربیت یا سایر شئون فرزند.

قرینه دوم: دلالت روایت حلبی بر انحصار اضرار در روابط زوجین

از دیگر قرائنی که تفسیر آیه شریفه «لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهَا» را به مسئله روابط میان والدین محدود می‌سازد، روایت تفسیری حلبی از امام صادق ع است که در کافی نقل شده است. این روایت، مؤید آن است که موضوع اضرار، والدین به یکدیگر هستند و شامل فرزند نمی‌شود: «الْحُبْلَى الْمُطَلَّقَةُ يُنْفِقُ عَلَيْهَا حَتَّى تَضَعَ حَمْلَهَا، وَ هِيَ أَحَقُّ بِوَلَدِهَا إِنْ تُرْضِعُهُ بِمَا تَقْبَلُهُ امْرَأَةٌ أُخْرَى؛ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ: «لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ

بَوْلِدِهَا وَ لَا مَوْلُودٌ لَهُ يَوْلَدُهَا وَ عَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۱۰۳).

موضوع روایت، زن بارداری است که طلاق داده شده است. امام علیه السلام بیان می‌فرماید: نفقه چنین زنی تا زمان وضع حمل برعهده شوهر است و پس از زایمان، مادامی که زن حاضر باشد با اجرتی معادل اجرت دیگر زنان، کودک را شیر دهد، اولویت حضانت با اوست. در ادامه، حضرت برای تأیید این حکم، آیه «لَا تُضَارَّ» را گواه می‌گیرد. این تطبیق، تنها زمانی معنادار خواهد بود که مفهوم «ضرر» در آیه، ناظر به اضرار متقابل والدین در حضانت و رضاع باشد، نه به کودک. به بیان دیگر، حضرت در این فتوا آیه را ناظر بر این می‌داند که مرد نباید همسر خود را وادار به شیردادن بدون گرفتن اجرت یا با اجرتی نامتعارف نماید، و حق الرضاع برای زن مشروط به آن است که کودک را با اجرتی مطابق با اجرت سایر مرضعه‌ها شیر دهد.

قرینه سوم: عدم ابتدای آیه بر حرمت اضرار به فرزند به‌منابه یک حکم جدید

یکی دیگر از قراین مؤید این است که مفاد آیه شریفه «لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بَوْلِدِهَا وَ لَا مَوْلُودٌ لَهُ يَوْلَدُهَا» در مقام بیان حرمت اضرار متقابل والدین است، نه حرمت اضرار به فرزند؛ زیرا اگر فرض شود آیه ناظر به نهی از اضرار به کودک باشد، دلالت تازه‌ای نخواهد داشت؛ چراکه حرمت اضرار به دیگران به صورت عام و کلی در سایر ادله فقهی اثبات شده، نیازی به بیان ویژه ندارد؛ به‌خصوص در مورد خاصی مانند فرزند که رابطه عاطفی و حقوقی اش با والدین بسیار نزدیک‌تر و روشن‌تر است. به بیان دیگر، اگر مفاد آیه منحصر در نهی از اضرار به فرزند باشد، این حکم نه امری نوظهور است و نه نیازی به تصریح قرآنی مستقل دارد. حرمت اضرار به دیگران از مسلمات فقهی است که در موارد متعدد، از جمله با عنوان قاعده «لاضرر»، مورد تأکید قرار گرفته است.

اشکال دوم: عدم صدق عنوان ضرر بر افعال سلبی: مفهوم «ضرر» و «مُضَارَّة» ناظر به افعال ایجابی و رفتارهای فعلی است که موجب زیان و آسیب به دیگری می‌شوند؛ درحالی که ترک فعل یا امور سلبی، بویژه در مواردی که رابطه‌ای ولایی یا قراردادی احراز نشده باشد، به‌طور پیش‌فرض مشمول عنوان «اضرار» نیستند.

اشکال سوم: عدم دلالت آیه بر اثبات ولایت: ترک تربیت، هرچند رفتاری سلبی است، زمانی مصداق اضرار به فرزند به شمار می‌رود که ابتدا ولایت قانونی والدین بر فرزند اثبات شده باشد و ترک فعل از سوی ولی، به معنای وارد آوردن ضرر به مولی علیه تلقی گردد. فعل «لَا تُضَارَّ» به خودی خود دلالتی بر جعل ولایت برای والدین ندارد و صرفاً از نهی وارد کردن ضرر سخن می‌گوید؛ بنابراین برای تحقق مصداق اضرار در ترک حضانت از سوی والدین، نخست اثبات ولایت آنان بر فرزند لازم است. تنها در این صورت، ترک انجام وظایف ولایی می‌تواند مصداق اضرار تلقی شود و حرمت آن نیز بر همین مبنا قابل بررسی خواهد بود. به بیان دیگر، ابتدا باید در مباحث دیگر ولایت والدین بر فرزند اثبات شود تا سپس بتوان با استناد به آیه شریفه «لَا تُضَارَّ» ترک انجام وظایف ولایی را مصداق اضرار دانست.

اشکال چهارم: عدم ملازمه حرمت اضرار با وجوب تربیت: آیه شریفه، در نهایت، دلالت بر حرمت ترک تربیت در فرض ترتب ضرر دارد؛ اما این دلالت، اثبات‌کننده وجوب تربیت نیست. از منظر اصولی، «نهی از شیء» به معنای «امر به ضد» آن نخواهد بود.

اشکال پنجم: ناتمام بودن ادله تعدی از رضاع به مطلق شئون کودک: یکی از مبانی اساسی در تقریر احتمال دوم، تلاش برای تعمیم مفاد آیه از موضوع رضاع به مطلق شئون کودک، از جمله تربیت، مراقبت، آموزش و مانند آن است. این تعمیم عمدتاً مبتنی بر اصولی همچون عدم حجیت سیاق در قرآن، استقلال جملات، الغای خصوصیت، تنقیح مناظ و قیاس اولویت صورت می‌گیرد. با این حال، هر یک از این مبانی در مقام تعدی با اشکالات جدی روبرو هستند: نخست، ادعای عدم حجیت سیاق در قرآن، صرفاً یکی از مبانی تفسیری و اصولی است که نه تنها اجماعی بر آن وجود ندارد، بلکه در موارد متعددی محل مناقشه جدی میان مفسران و اصولیان بوده است. برای نمونه، علامه طباطبایی در مواضع گوناگون بر اعتبار قراین سیاقی در تفسیر آیات تأکید کرده است (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۱، ص ۱۱۱، ۱۱۵؛ ج ۲، ص ۵۰؛ ج ۱۳، ص ۳۶؛ ج ۱۶، ص ۵۴).

دوم، گرچه گفته می‌شود میان صدر آیه «الوالدات یرضعن أولادهن حولین کاملین»

و ذیل آن «فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَ تَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا»، جمله‌ای عام همچون «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» قرار گرفته که ممکن است پیوند سیاقی را تضعیف کند، اما نکته اساسی آن است که عبارت «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا» ذاتاً جنبه‌ای عمومی دارد و هیچ‌گونه واژه‌ی خاصی که بتواند قرینه‌ای بر تقیید موضوع تلقی شود، در آن وجود ندارد. در مقابل، جمله «لَا تُضَارُّ وَالِدَةُ بَوْلِدَهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بَوْلِدَهُ» مشتمل بر واژگان خاصی چون «والدة»، «مولود له» و «ولده» است که در صدر و ذیل آیه نیز تکرار شده‌اند. همین اشتراک واژگانی به صورت عقلایی احتمال می‌دهد جمله مزبور ناظر به همان فضای مفهومی رضاع باشد؛ هر چند این قرینیت، قطعی احراز نشود. سوم، استناد به الغای خصوصیت، تنقیح مناط و قیاس اولویت برای تعمیم مفاد آیه، از منظر اصولی محل تأمل جدی است؛ زیرا ممکن است آنچه در آیه شریفه موضوعیت دارد، صرفاً تغذیه نوزاد و ارضای نیاز حیاتی او در دوره شیرخوارگی باشد، نه مطلق مصالح کودک در تمامی مراحل رشد. در واقع، مصلحت حیات نوزاد در این دوره، غالباً به تغذیه و شیر خوردن وابسته است؛ در حالی که اموری مانند تعلیم و تربیت - بویژه تربیت اعتقادی، اخلاقی و عبادی - معمولاً از سنین بالاتر، و عمدتاً پس از هفت سالگی، آغاز می‌شود؛ از این رو، تعمیم حکم از رضاع به تربیت در مراحل متأخر رشد، فاقد مستند معتبر و قابل اتکاست.

۲-۲-۳. اجرت رضاع

سومین دیدگاه درباره متعلق واژه «مُضَارَّة» در آیه «لَا تُضَارُّ وَالِدَةُ بَوْلِدَهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بَوْلِدَهُ» این است که موضوع نه خود رضاع و نه مطلق مصالح فرزند، بلکه اجرت رضاع می‌باشد. بر اساس این دیدگاه، معنای آیه، چنین است: «مادر به جهت فرزندش دچار ضرر مالی نشود و پدر نیز به خاطر فرزندش زیان مالی نبیند».

مهمترین دلیل پذیرش این دیدگاه، رد دیدگاه اول است؛ چراکه نسبت دادن مُضَارَّة صرفاً به عمل رضاع، بی‌معنا به نظر می‌رسد؛ زیرا خود عمل شیردادن برای مادر مضر نیست؛ همچنین پدر نیز از رضاع ضرری نمی‌بیند؛ بلکه ضرر واقعی برای مادر آن است

که در برابر شیردادن، اجرت و حق الرضاع نگیرد و برای پدر آن است که در جایگاه پرداخت کننده اجرت، مبلغی بیشتر از عرف یا میزان متعارف پرداخت نماید. بنابراین متعلق «مُضَارَّة» در این آیه، پرداخت اجرت رضاع است.

این دیدگاه با روایات تفسیری نیز تأیید شده است؛ از جمله روایت داود بن حصین که در کافی نقل شده و با اندکی تفاوت در تهذیب الأحکام نیز آمده است: «الوالدات یرضعن أولادهن، مادام الولد فی الرضاع فهو بین الوالدین بالسویة، فإذا فطم فالأب أحق به من الأم، فإذا مات الأب فالأم أحق به من العصبه. فإن وجد الأب من یرضعه بأربعة دراهم، وقالت الأم لا أرضعه إلا بخمسة دراهم، فإن له أن ینزعه منها، إلا أن ذلك خیر له وأرفق به أن یترك مع أمه» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۴۴؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۱۰۴).

تمامی راویان این حدیث مورد اعتماد هستند و روایت از نظر سند معتبر ارزیابی می‌شوند. نکته حائز اهمیت آن است که این روایت، به صورت مستقیم و تفسیری، آیه ۲۳۳ سوره بقره را تبیین می‌کند و با عبارت ابتدایی «الوالدات یرضعن أولادهن» به وضوح در مقام شرح همان آیه است.

در بخش پایانی روایت، تصریح شده است اگر پدر شخصی را بیابد که کودک را با اجرتی کمتر (مثلاً چهار درهم) شیر دهد و مادر اجرت بیشتری مطالبه کند (مثلاً پنج درهم)، در این صورت، پدر حق دارد کودک را از مادر بازگیرد. این مضمون به روشنی نشان می‌دهد حکم «لا تُضَارَّ» ناظر به تنظیم روابط مالی میان والدین و تصمیم‌گیری در خصوص رضاع است، نه مسائل تربیتی یا شمول حکم به کودک.

۲-۳. مخاطب حکم در فعل «لا تُضَارَّ»

در مسئله مخاطب و مکلف به حکم حرمت اضرار در آیه شریفه «لا تُضَارَّ»، اختلافی وجود ندارد و روشن است که مخاطب این حکم، والدین‌اند. بر اساس دیدگاه قایلان حرمت اضرار والدین به یکدیگر، هر یک از والدین مکلف‌اند از وارد آوردن ضرر به طرف مقابل خودداری کنند. همچنین طرفداران نظریه حرمت اضرار به فرزند نیز بر این باورند که مکلف به رعایت این حرمت، والدین‌اند؛ زیرا آیه در عبارت نخست

می‌فرماید: «لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا»، که به معنای نهی مادر از وارد آوردن ضرر به فرزند است، و عبارت دوم نیز همین نهی را متوجه پدر می‌سازد. بنابراین در هر دو فرض، به‌روشنی پیداست مخاطب و مکلف این حکم، والدین هستند، نه شخص یا اشخاصی دیگر.

بر اساس نظریه منتخب، آیه «لَا تُضَارَّ» ناظر به بیان یک حکم تکلیفی نیست، بلکه ساختاری خبری دارد؛ از این رو فاقد مخاطب تشریحی به معنای اصطلاحی آن است. مطابق این دیدگاه، آیه حاکم بر ادله اولیه‌ای چون حق الرضاع مادر و الزام پدر به سپردن کودک به او تلقی می‌شود؛ بدین معنا که مفاد آیه به مثابه قیدی برای اجرای احکام اولیه عمل می‌کند. بر همین اساس، هر چند ظاهر آیه از حیث لفظی متضمن خبری کلی درباره عدم وقوع ضرر بر والدین است، با توجه به جایگاه حاکمیت آیه، خطاب آن متوجه پدر است؛ زیرا وقتی گفته می‌شود «مادر متضرر نمی‌شود»، مراد آن است که پدر نباید اقدامی کند که منجر به اضرار مادر شود. همچنین، در بخش «پدر متضرر نمی‌شود»، مقصود آن است که اگر مادر اجرتی بیش از حد متعارف مطالبه کند، پدر ملزم به سپردن کودک به او نیست و چنین مسئله‌ای برای او ضرری نخواهد بود. در نتیجه، تحلیل نهایی این نظریه آن است که در هر دو مورد، مخاطب اصلی حکم، پدر است.

۴-۲. موضوع حکم

موضوع، محمول حکم شرعی است؛ بدین معنا که حکم، همراه با متعلق خود بر موضوع بار می‌شود و این موضوع معمولاً به صورت «مقدّر الوجود» در نظر گرفته می‌شود؛ یعنی فرض بر آن است که موضوع، تحقق یافته است. برای مثال، در جمله «لَا تُشْرِبِ الْخَمْرَ»، فعل مکلف (شرب) به موضوع «خمر» تعلق گرفته است و «خمر» موضوعی مفروض التحقق در نظر گرفته می‌شود. بر اساس این احتمال، فعل «تُضَارَّ» به معنای «اضرار» دانسته شده، «بِوَلَدِهَا» مفعول این فعل تلقی می‌گردد. در نتیجه، فرزند موضوع حکم خواهد بود. این تقریر، مبنای تفسیری کسانی است که دلالت آیه را ناظر

به «تربیت» و «مصلحت فرزند» می‌دانند؛ بدین معنا که هرگاه فرزندی وجود داشته باشد، والدین مکلف‌اند از هرگونه اضرار به او پرهیز کنند. بنابراین اضرار به فرزند در هر قالبی - مانند امتناع از شیردادن یا خودداری از پرداخت اجرت رضاع - ممنوع خواهد بود. احتمال دوم این است که والدین، موضوع حکم‌اند (زن و شوهر). مطابق تقریری که با روایاتی چون روایت حلبی از امام صادق علیه السلام هماهنگ‌تر است، فعل «تَضَارَّ» بر زن و شوهر بار می‌شود؛ به گونه‌ای که زن و مرد، در جایگاه فاعلان فعل اضرار، موضوع حکم نیز شمرده می‌شوند؛ به بیان دیگر آیه، والدین را از اضرار به یکدیگر منع کرده است. بر این اساس، مقصود آیه آن است که زن نباید به بهانه فرزند، شوهر را متضرر سازد (مثلاً با مطالبه اجرتی بیش از میزان متعارف برای رضاع) و مرد نیز نباید زن را با اجبار به شیردادن بدون اجرت یا با اجرتی کمتر از متعارف، دچار ضرر کند. در این تقریر، «وَلَد» نقش ابزار یا وسیله تحقق اضرار را دارد، نه موضوع حکم.

احتمال سوم اینکه: موضوع، طلب اجرت از سوی مادر است (بنابر نظریه مختار). بر اساس تحلیل مختار، موضوع حکم در آیه، «مطالبه اجرت» از سوی مادر است. بدین معنا که اگر مادر، اجرتی متعارف برای شیردادن فرزند مطالبه کند، پدر شرعاً مجاز نیست او را میان ترک رضاع و رضاع بدون اجرت یا با اجرتی کمتر از حد متعارف، دچار ضرر سازد. اما اگر مادر، اجرتی بیش از میزان متعارف طلب کند، این مطالبه، موجب ضرر پدر نخواهد بود و به همین جهت، شرعاً الزامی بر پرداخت آن برای پدر وجود ندارد. به عبارت دیگر، در این تقریر، آنچه مورد اضرار واقع می‌شود، نه خود فرزند، بلکه وضعیت حقوقی ناشی از مطالبه اجرت است. موضوع حکم نیز همین مطالبه اجرت است که در هر وضعیت، اقتضای حکمی متناسب با خود را دارد؛ به گونه‌ای که در فرض مطالبه اجرت متعارف، پدر ملزم به تأمین آن است، و در فرض مطالبه مازاد، الزام شرعی وجود ندارد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با رویکرد زبان‌شناختی، تفسیری و فقهی، آیه «لَا تَضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا

مَوْلُودٌ لَهُ يَكْتُمُهُ» (بقره، ۲۳۳) را تحلیل کرده، نشان داده است برداشت‌های تربیتی رایج بر گسستی معناشناختی از دلالت‌های اصلی آیه مبتنی هستند. یافته‌ها حاکی از آن‌اند که مفهوم اصلی آیه در چارچوب تعارضات مالی والدین، بویژه در موضوع اجرت رضاع، قابل تبیین است؛ به طوری که هیچ‌کدام از والدین نباید به دلیل فرزند متحمل زیان مالی شوند. این دلالت، الزام یا اباحه پرداخت اجرت را بر اساس عدالت مالی مطرح می‌کند. همچنین، گزاره «لَا تُضَارَّ» از نظر ساختاری خبری است و دلالتی بر تکلیف صریح ندارد، بلکه نشان‌دهنده آثار ضرر ناشی از نقض حقوق طرفین است یا در مقام حاکمیت قاعده «لَا تُضَارَّ» بر ادله الزام‌آور پیشین قرار دارد. مخاطب حکم، پدر است و موضوع حکم، مطالبه اجرت رضاع از سوی مادر است که در صورت مطالبه اجرت متعارف، پدر ملزم به پرداخت است، اما در فرض مطالبه مازاد، چنین الزامی وجود ندارد.

یافته‌های پژوهش، تبیینی نو از قرائت رایج این فقره قرآنی ارائه می‌دهد و بر ضرورت بازخوانی آیات اجتماعی قرآن با تکیه بر تحلیل‌های زبانی و سیاقی تأکید دارد. این تحلیل می‌تواند از شکل‌گیری تفاسیر ناصواب تربیتی و انتظارات فراتر از مقصود آیه جلوگیری کند. پژوهش حاضر، با بهره‌گیری از الگوی چهارگانه تحلیل حکم (حکم، متعلق، مخاطب و موضوع)، افقی جدید برای فهم دقیق‌تر آیات اجتماعی و تربیتی قرآن می‌گشاید و در اصلاح قرائت‌های فقهی و قضایی در موضوع اجرت رضاع مؤثر است.

بر اساس نتایج به‌دست آمده، پیشنهاد می‌شود: الف) آیات مرتبط با مسئولیت‌های والدین، همچون آیه‌های ۱۳۲ بقره، ۲۳ سوره اسراء و ۱۳ تا ۱۹ سوره لقمان، با روشی مشابه و از منظر نحوی، دلالتی و زمینه نزول تحلیل شوند. ب) تفسیرهای تربیتی در آیات غیر تربیتی با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان قرآنی بازخوانی انتقادی شوند؛ چه اینکه می‌تواند به پالایش تفسیرهای تعمیم‌گرا و نامتن‌محور یاری رساند.

فهرست منابع

* قرآن کریم.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه (ج ۳، چاپ سوم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (ج ۴، چاپ سوم). بیروت: دار صادر.
۳. آخوند خراسانی، محمد کاظم. (۱۴۰۹ق). کفایة الأصول. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
۴. اعرافی، علیرضا. (۱۳۹۵). فقه تربیتی (ج ۲۴). قم: مؤسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان.
۵. آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم (محقق: علی عبدالباری عطیه، ج ۱). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۶. انصاری شیرازی، قدرت‌الله، و همکاران. (۱۴۲۹ق)، موسوعة أحكام الأطفال و أدلتها (ج ۱). قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام.
۷. بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ق). أنوار التنزیل و أسرار التأویل (ج ۱). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۸. جزایری، سید حمید؛ علیزاده، فرامرز. (۱۳۹۸). درسنامه علم صرف. قم: هاجر.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). هدایة الأمة إلى أحكام الأئمة (ج ۶). مشهد: الرضویة المقدسة مجمع البحوث الإسلامية.
۱۰. حسن بن علی علیه‌السلام. (۱۴۰۹ق). التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن العسكري x. قم: مؤسسه الامام المهدي علیه‌السلام.
۱۱. خمینی، روح‌الله. (۱۳۹۲). تحریر الوسیله (ج ۲، چاپ دوم). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دارالعلم.

۱۳. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل (ج ۱). بیروت: دارالکتاب العربی.
۱۴. شیانی، محمد بن حسن. (۱۴۱۹ق). نهج البیان عن کشف معانی القرآن (ج ۱). قم: نشر الهادی.
۱۵. صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد. (۱۴۱۴ق). المحيط فی اللغة (ج ۷). بیروت: عالم الکتاب.
۱۶. طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۹۳ق). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶). بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۷. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (ج ۱، ۲). بیروت: دارالمعرفة.
۱۸. طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵). مجمع البحرین (ج ۳، چاپ سوم). تهران: بی نا.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام (ج ۸، چاپ چهارم). تهران: دارالکتب الاسلامیة.
۲۰. طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن (ج ۲). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۱. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله. (۱۳۷۳). کنز العرفان فی فقه القرآن (ج ۲). تهران: مرتضوی.
۲۲. فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب) (ج ۶). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۳. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). کتاب العین (ج ۷، چاپ دوم). قم: نشر هجرت.
۲۴. فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۴۱۵ق). تفسیر الصافی (محقق: حسین اعلمی، ج ۱، چاپ دوم). تهران: انتشارات الصدر.
۲۵. قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن (ج ۳). تهران: ناصر خسرو.
۲۶. قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا. (۱۳۶۸). تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب (ج ۲). تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.

۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (محقق و مصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۶، چاپ چهارم). تهران: دارالکتب الإسلامية.
۲۸. مدنی شیرازی، سید علی خان. (۱۳۸۴). الطراز الأول و الكناز لما علیه من لغة العرب المعول (ج ۸). مشهد: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.
۲۹. مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم (ج ۷). تهران: [بی نا].
۳۰. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه (ج ۲، چاپ سی و دوم). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۱. منتظری، حسینعلی. (۱۳۸۰ش)، نه‌ایة الأصول (تقریرات آیت الله بروجردی، ج ۲). تهران: نشر فکر.
۳۲. هاشمی شاهرودی، سید محمود. (۱۴۲۳ق). قراءات فقهیة معاصرة (ج ۲). قم: مؤسسه دائرة معارف الفقه الاسلامی.

